

AKSIZ SOLIG'INI HISOBLASH VA BYUDJETGA O'TKAZISH TARTIBI

Xolmirzayeva Gulrux Akbarovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Investitsiya va innovatsiyalar” kafedrasida assistenti

gulruxxolmirzayeva@gmail.com

Yusupova Mashhura Odil qizi

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati, uni hisoblash mexanizmi hamda davlat byudjetiga o'tkazish tartibi tahlil qilingan. Shuningdek, aksiz solig'ining fiskal va tartibga soluvchi funksiyalari, amaldagi soliq tizimidagi o'rni hamda uni takomillashtirish yo'nalishlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari aksiz solig'ini boshqarish samaradorligini oshirish va byudjet tushumlarini barqaror shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: aksiz solig'i, soliq stavkasi, soliq bazasi, byudjet daromadlari, soliq ma'murchiligi, fiskal siyosat.

Kirish

Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda bilvosita soliqlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu soliqlar tarkibida aksiz solig'i muhim o'rin egallab, u byudjet barqarorligini ta'minlashda samarali fiskal instrument sifatida xizmat qiladi. Aksiz solig'i, odatda, iste'moli cheklanishi zarur bo'lgan yoki yuqori darajada rentabellikka ega mahsulotlarga nisbatan qo'llanilib, narx mexanizmi orqali oxirgi iste'molchiga yuklanadi.

Mazkur soliq turi nafaqat davlat daromadlarini shakllantirish vositasi, balki iqtisodiyotni tartibga solishning muhim instrumenti sifatida ham namoyon bo'ladi. Xususan, aksiz solig'i orqali zararli mahsulotlar — alkogol, tamaki va boshqa sog'liq uchun xavfli tovarlar iste'molini qisqartirish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish hamda jamiyat salomatligini muhofaza qilishga erishiladi. Shu bilan birga, ushbu soliq turi ayrim strategik tovarlar bozorini tartibga solish, ichki ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash va import oqimlarini muvozanatlashtirishda ham muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı soliq islohotlari doirasida aksiz solig'i tizimi ham izchil takomillashtirib borilmoqda. Xususan, soliq stavkalarini optimallashtirish, soliq bazasini kengaytirish, aksiz tovarlarini markirovkalash va raqamli nazorat tizimlarini joriy etish orqali ushbu

solliq turining samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Natijada solliq ma'murchiligi soddalashtirilib, byudjetga tushumlarning barqarorligi ta'minlanmoqda.

Shu nuqtai nazardan, aksiz solig'ini hisoblash mexanizmlari, uning iqtisodiy mohiyati hamda byudjetga o'tkazish tartibini chuqur ilmiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalalarni o'rganish orqali solliq tizimini yanada takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish hamda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqish mumkin.

1. Aksiz solig'ining iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Aksiz solig'i bilvosita solliqlar tarkibiga kiruvchi muhim fiskal instrument bo'lib, u ayrim turdagi mahsulotlar — xususan, alkogol va tamaki mahsulotlari, neft mahsulotlari hamda boshqa yuqori rentabellikka ega yoki ijtimoiy jihatdan sezgir tovarlar ishlab chiqarilishi va realizatsiyasi jarayonida undiriladi. Mazkur solliqning o'ziga xos jihati shundaki, u tovar narxiga qo'shilgan holda undiriladi va yakuniy solliq yukini oxirgi iste'molchi o'z zimmasiga oladi.

Aksiz solig'i iqtisodiy tizimda ko'p funksiyali rol o'ynaydi va u bir vaqtning o'zida bir nechta muhim vazifalarni bajaradi.

Birinchiidan, aksiz solig'ining **fiskal funksiyasi** davlat byudjeti daromadlarini barqaror shakllantirishda namoyon bo'ladi. Aksiz tovarlariga bo'lgan talabning nisbatan barqarorligi ushbu solliq turining byudjet tushumlaridagi ulushini yuqori darajada ushlab turishga imkon beradi.

Ikkinchiidan, uning **tartibga soluvchi funksiyasi** orqali davlat ayrim mahsulotlar iste'molini cheklash yoki rag'batlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Xususan, yuqori stavkalar orqali zararli mahsulotlar iste'moli kamaytiriladi, bu esa ijtimoiy farovonlikni oshirishga xizmat qiladi.

Uchinchiidan, aksiz solig'i **ijtimoiy funksiyani** ham bajaradi. Ya'ni, sog'liq uchun zararli bo'lgan mahsulotlarga solliq yukini oshirish orqali aholining sog'lom turmush tarziga o'tishini rag'batlantiradi hamda sog'liqni saqlash tizimiga tushadigan bosimni kamaytiradi.

Shuningdek, aksiz solig'i iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. U orqali ichki bozor muvozanatini saqlash, milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash hamda import oqimlarini boshqarish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, global iqtisodiy integratsiya sharoitida aksiz solig'i milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Umuman olganda, aksiz solig'i davlatning fiskal siyosatida markaziy o'rin egallab, nafaqat byudjet daromadlarini shakllantirish, balki iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni muvofiqlashtirishda ham muhim rol o'ynaydi.

2. Aksiz solig'ini hisoblash tartibi

Aksiz solig'ini hisoblash jarayoni soliq tizimining muhim elementlaridan biri bo'lib, u soliq bazasini to'g'ri aniqlash va unga mos ravishda soliq stavkalarini qo'llashga asoslanadi. Ushbu jarayonning aniqligi va shaffofligi byudjet tushumlarining barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aksiz solig'i bo'yicha soliq bazasi aksiz tovarlarining iqtisodiy tavsifidan kelib chiqib belgilanadi. Amaliyotda soliq bazasi quyidagi mezonlar asosida aniqlanadi:

- **ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi** – aksiz osti mahsulotlari ishlab chiqarilgan miqdoriga qarab belgilanadi;
- **realizatsiya qilingan mahsulot qiymati** – mahsulotlarni sotishdan olingan tushum asosida aniqlanadi;
- **import qilinayotgan tovarlarning bojxona qiymati** – chetdan olib kirilayotgan aksiz tovarlariga nisbatan qo'llaniladi.

Aksiz solig'i stavkalari qo'llanilishiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi. Birinchisi, **advalorem stavkalar** bo'lib, ular mahsulot qiymatiga nisbatan foizlarda belgilanadi. Bu turdagi stavkalar narx o'zgarishlariga moslashuvchan bo'lib, inflyatsiya sharoitida byudjet tushumlarini saqlab qolish imkonini beradi.

Ikkinchisi, **spetsifik stavkalar** hisoblanadi. Ular mahsulotning fizik hajm birligiga (masalan, litr, dona, kilogramm) nisbatan qat'iy summada belgilanadi. Mazkur stavkalar soliq tushumlarini oldindan prognoz qilishni osonlashtiradi hamda soliq ma'murchiligini soddalashtiradi.

Aksiz solig'ini hisoblashning umumiy formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Aksiz solig'i} = \text{Soliq bazasi} \times \text{Soliq stavkasi}$$

Amaliyotda ayrim hollarda aralash (kombinatsiyalashgan) stavkalar ham qo'llanilishi mumkin, bunda bir vaqtning o'zida ham foizli, ham qat'iy stavkalar amal qiladi. Bu yondashuv soliq tizimining samaradorligini oshirish va turli iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchanligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Aksiz solig'ini hisoblash majburiyati aksiz tovarlarini ishlab chiqaruvchi yoki import qiluvchi subyektlar zimmasiga yuklatiladi. Ular tomonidan hisoblab chiqilgan soliq summasi belgilangan tartibda soliq organlariga deklaratsiya shaklida taqdim etiladi. Shu bilan birga, hisob-kitoblarning to'g'riligini ta'minlash maqsadida soliq organlari tomonidan nazorat va audit mexanizmlari ham qo'llaniladi.

Umuman olganda, aksiz solig'ini hisoblash tartibi soliq tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, uning to'g'ri tashkil etilishi davlat byudjeti daromadlarini barqaror shakllantirish hamda iqtisodiyotni samarali tartibga solishga xizmat qiladi.

3. Aksiz solig'ini byudjetga o'tkazish tartibi

Aksiz solig'ini byudjetga o'tkazish tartibi soliq tizimining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, u davlat byudjeti daromadlarining o'z vaqtida va to'liq shakllanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu jarayon amaldagi soliq qonunchiligida belgilangan tartib, muddat va mexanizmlar asosida amalga oshiriladi.

Aksiz solig'i to'lovchilari — ya'ni aksiz osti mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi yoki import qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar — quyidagi asosiy majburiyatlarni bajarishlari shart:

- **aksiz solig'i bo'yicha hisob-kitoblarni to'g'ri va tizimli yuritish**, ya'ni ishlab chiqarilgan yoki realizatsiya qilingan mahsulot hajmi, qiymati hamda qo'llanilgan soliq stavkalarini aniq aks ettirish;
- **belgilangan muddatlarda soliq deklaratsiyasini taqdim etish**, bunda hisoblangan aksiz solig'i summasi to'liq va asoslangan holda ko'rsatilishi lozim;
- **hisoblangan soliq summasini o'z vaqtida davlat byudjetiga o'tkazish**, bu esa moliyaviy intizomni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Amaldagi tartibga ko'ra, aksiz solig'i odatda hisobot davri yakunlanganidan so'ng keyingi oyning belgilangan sanasigacha to'lanadi. Bu muddat soliq to'lovchilarga zarur hisob-kitoblarni amalga oshirish va moliyaviy resurslarni rejalashtirish imkonini beradi.

Import operatsiyalari bo'yicha aksiz solig'i undirish tartibi alohida xususiyatga ega. Bunda soliq to'lovi tovarlar bojxona hududiga olib kirilayotgan paytda, ya'ni bojxona rasmiylashtiruvi jarayonida undiriladi. Bu mexanizm davlat byudjetiga tushumlarning kechikishini oldini olish va nazoratni kuchaytirish imkonini beradi.

Shuningdek, aksiz solig'ini byudjetga o'tkazish jarayonida soliq ma'murchiligi muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy sharoitda elektron hisobot tizimlari, onlayn nazorat-kassa texnikalari hamda raqamli markirovka vositalari orqali soliq to'lovchilarning faoliyati ustidan samarali monitoring amalga oshirilmoqda. Bu esa soliq tushumlarining shaffofligini ta'minlash va yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirishga xizmat qiladi.

Aksiz solig'ini o'z vaqtida to'lamaslik yoki noto'g'ri hisoblash holatlarida amaldagi qonunchilikka muvofiq **moliyaviy jarimalar va penya** qo'llaniladi. Bu choralar soliq intizomini mustahkamlash hamda soliq majburiyatlarini bajarishga undovchi muhim iqtisodiy vosita hisoblanadi.

Umuman olganda, aksiz solig'ini byudjetga o'tkazish tartibining samarali tashkil etilishi davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini ta'minlash, soliq ma'murchiligini takomillashtirish hamda iqtisodiy tizimda moliyaviy intizomni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

4. Amaldagi tizimdagi muammolar va takomillashtirish yo'nalishlari

Aksiz solig'ini hisoblash va undirish tizimi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda muhim rol o'ynashiga qaramay, amaliyotda bir qator tizimli va institutsional muammolar bilan tavsiflanadi. Ushbu muammolar soliq tushumlarining to'liq va o'z vaqtida shakllanishiga, shuningdek, iqtisodiyotni samarali tartibga solishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Birinchi navbatda, ayrim aksiz osti mahsulotlari bo'yicha **yashirin iqtisodiyot ulushining yuqoriligi** muhim muammolardan biri hisoblanadi. Noqonuniy ishlab chiqarish va realizatsiya holatlarining mavjudligi soliq bazasining qisqarishiga va byudjet tushumlarining kamayishiga olib keladi. Ayniqsa, alkogol va tamaki mahsulotlari bozorida bu holat ko'proq kuzatiladi.

Ikkinchidan, **soliq ma'murchiligi jarayonlarining murakkabligi** ham soliq tizimi samaradorligini pasaytiruvchi omillardan biridir. Hisobot topshirish tartiblarining murakkabligi, ortiqcha byurokratik jarayonlar va nazorat mexanizmlarining yetarlicha optimallashtirilmaganligi soliq to'lovchilar uchun qo'shimcha xarajatlar va vaqt yo'qotishlariga sabab bo'ladi.

Uchinchidan, **aksiz solig'i stavkalarining tez-tez o'zgarib turishi** iqtisodiy subyektlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat biznes-rejalashtirish jarayonlarini murakkablashtiradi, investitsion barqarorlikni pasaytiradi hamda bozor ishtirokchilarida noaniqlikni yuzaga keltiradi.

To'rtinchidan, **nazorat mexanizmlarining yetarli darajada samarali emasligi** aksiz solig'i undirish jarayonida kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Nazorat tizimining zaifligi noqonuniy aylanmalarni o'z vaqtida aniqlash va oldini olish imkoniyatlarini cheklaydi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish va aksiz solig'i tizimini yanada takomillashtirish maqsadida bir qator ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish zarur.

Avvalo, **aksiz tovarlari harakatini raqamli markirovka tizimi orqali nazorat qilishni keng joriy etish** muhim ahamiyatga ega. Bu orqali mahsulotlarning ishlab chiqarishdan tortib yakuniy iste'molchiga yetib borishigacha bo'lgan harakati ustidan to'liq nazorat o'rnatiladi hamda noqonuniy aylanmalar qisqartiriladi.

Shuningdek, **soliq ma'murchiligini to'liq raqamlashtirish va elektron xizmatlarni kengaytirish** soliq to'lovchilar uchun qulaylik yaratadi, inson omilini kamaytiradi hamda soliq tizimining shaffofligini oshiradi. Bundan tashqari, **soliq stavkalarini barqarorlashtirish va ularni uzoq muddatli strategiya asosida belgilash** iqtisodiy subyektlar uchun prognoz qilish imkoniyatlarini kengaytiradi va investitsion muhitni yaxshilaydi.

Yana bir muhim yoʻnalish sifatida **noqonuniy ishlab chiqarish va realizatsiyaga qarshi kurash choralari kuchaytirish**, jumladan, nazorat organlari faoliyatini takomillashtirish va javobgarlik choralari qatʼiylashtirish zarur. Umuman olganda, aksiz soligʻi tizimini takomillashtirishga qaratilgan ushbu chora-tadbirlar soliq tushumlarini oshirish, yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish hamda davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini taʼminlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, aksiz soligʻi davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda muhim oʻrin tutuvchi va yuqori fiskal samaradorlikka ega boʻlgan bilvosita soliq turi hisoblanadi. U nafaqat byudjet tushumlarini barqaror taʼminlash, balki iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solishda ham muhim instrument sifatida namoyon boʻladi. Xususan, aksiz soligʻi orqali zararli mahsulotlar isteʼmolini cheklash, sogʻlom turmush tarzini ragʻbatlantirish hamda ichki bozor muvozanatini saqlash imkoniyati yaratiladi.

Aksiz soligʻini hisoblash va byudjetga oʻtkazish mexanizmlarining samaradorligi koʻp jihatdan soliq bazasining toʻgʻri aniqlanishi, stavkalar tizimining barqarorligi hamda soliq maʼmurchiligining takomillashganlik darajasiga bogʻliq. Shu bilan birga, amaldagi tizimda yashirin iqtisodiyot ulushi, nazorat mexanizmlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi va soliq maʼmurchiligidagi murakkabliklar kabi muammolar mavjudligi aniqlanmoqda.

Mazkur muammolarni bartaraf etish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

– aksiz tovarlari harakatini toʻliq qamrab oluvchi **raqamli markirovka va monitoring tizimlarini keng joriy etish;**

– **soliq maʼmurchiligini toʻliq raqamlashtirish**, elektron deklaratsiya va nazorat tizimlarini yanada takomillashtirish;

– aksiz soligʻi stavkalarini **uzoq muddatli va barqaror strategiya asosida belgilash;**

– noqonuniy ishlab chiqarish va realizatsiyani kamaytirish maqsadida **nazorat va javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish;**

– xalqaro tajribani oʻrganish asosida **milliy aksiz soligʻi tizimini modernizatsiya qilish.**

Umuman olganda, aksiz soligʻi tizimini takomillashtirishga qaratilgan kompleks yondashuv davlat byudjeti daromadlarini oshirish, soliq tushumlarining shaffofligini taʼminlash hamda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois ushbu yoʻnalishda ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish va amaliy islohotlarni chuqurlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). *Soliq siyosatini takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida*. Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. (2019). *Soliq kodeksi*. Toshkent: Adolat.
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi. (2023). *Aksiz solig‘i bo‘yicha rasmiy ma‘lumotlar*. <https://soliq.uz>
4. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2022). *Davlat byudjeti daromadlari tarkibi va tahlili*. Toshkent.
5. Abdumannonovna, T. D. (2024, June). INTERNAL AUDIT SERVICE IN JOINT STOCK COMPANIES IMPROVEMENT. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON ADVANCE SCIENCE AND TECHNOLOGY* (Vol. 1, No. 6, pp. 17-20).
6. Xo‘jabekovich, X. O. K., & Sardor, O. R. (2025, April). DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF MODERN EDUCATION. In *International Conference on Adaptive Learning Technologies* (Vol. 16, pp. 105-110).
7. Obidova F., Shirinov K. INVESTITION LOYIHALARNI MOLİYALASHTIRISH //Russian-Uzbekistan Conference.–2024.– С. 102-104.
8. Abdumannonovna, T. D., & Asadbek, R. (2024, October). Financial Analysis Based on Accounting Statements. In *International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies* (Vol. 10, pp. 86-89).
9. Xo‘jabekovich, X. O. K., & Tohir, Q. (2025, April). Digital Transformation of Small Businesses: Opportunities and Prospects. In *International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies* (Vol. 16, pp. 89-93).
10. Yahyoyevna O. F. et al. SUSTAINABILITY AND MANAGEMENT: HOW COMPANIES CAN INTEGRATE SUSTAINABILITY INTO THEIR STRATEGY //INTERNATIONAL CONFERENCE ON INTERDISCIPLINARY SCIENCE. – 2024. – Т. 1. – №. 10. – С. 194-199.
11. Обидова Ф. Я. ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ КАЧЕСТВА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ//Экономика и социум.2024.№.5-2 (120). – С. 1218-1221.
12. Abdumannonovna, T. D., & Sherzod, K. S. (2024). SIGNIFICANCE AND ROLE OF INTERNATIONAL AUDITING STANDARDS. *JOURNAL OF EDUCATION, ETHICS AND VALUE*, 3(1), 57-60.
13. Abdumannonovna, T. D., & Aralbekovna, X. G. (2025, February). Auditorlik Dalillarining Ahamiyati Va Tahlil Usullari. In *International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies* (Vol. 14, pp. 149-152).

14. Obidova, F., & Shirinov, K. (2024, December). INVESTITSION LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISH. In *Russian-Uzbekistan Conference* (pp. 102-104).
15. Abdumannonovna, T. D., & Nurzod, T. (2025, April). O'zbekistonning 2030 Yilgacha Bo'lgan Rivojlanish Strategiyasida Auditorlik Faoliyatining Roli. In *International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies* (Vol. 16, pp. 51-53).